

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Розкрито виховання моральної самосвідомості старших підлітків як наукову проблему. Проаналізовано філософські, психологічні та педагогічні джерела, в яких висвітлюється зазначена проблема, що дало змогу характеризувати моральну самосвідомість як феномен і новоутворення у контексті змістово-сислової сутності ціннісного «Я» особистості, рефлексії, самопізнання, самооцінки і самоставлення. Доведено, що старший підлітковий вік є сенситивним до виховання моральної самосвідомості. Визначено основні функції моральної самосвідомості та головні суперечності, які необхідно вирішити для оптимізації виховання моральної самосвідомості у старших підлітків.

Ключові слова: самоставлення, моральна самосвідомість, старші підлітки, рефлексія, самопізнання, самооцінка.

Однією з провідних проблем педагогіки в сучасному кризовому соціумі, в умовах різкого зниження значущості моральних норм та цінностей, постає виховання моральної самосвідомості підростаючого покоління, що вимагає створення виховного середовища, упровадження нових педагогічних технологій і методик.

Це знайшло своє підтвердження у Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи, Програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Конституції України. Ці державні та нормативні документи передбачають створення такої системи виховання, яка забезпечила б можливість для постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу нації.

Проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості досліджені у працях з філософії Р. Азімова, Р. Апрусяна, А. Гусейнова, О. Дробницького, В. Малахова, А. Спіркіна, А. Титаренко, А. Целікової та інших.

Метою статті є висвітлення виховання моральної самосвідомості старших підлітків як наукової проблеми.

Аналіз філософських джерел дав змогу виявити, що моральна самосвідомість як феномен характеризує змістово-сисловою сутність ціннісного «Я» особистості. Науковий підхід до розуміння значущості виховання моральної самосвідомості у підростаючого покоління заклали античні філо-

софи. Так, Аристотель звертав увагу на позитивну роль емоцій у моральному вихованні, зауважуючи, що неможливо бути добродішним і не радіти добродішній дії. Чесноти, за Аристотелем, виховуються. Однак людина, не схильна до сприйняття етичного знання, виявиться глухою і до навчання. Цей висновок філософа підкреслює необхідність емоційного настрою для вчинення моральної дії.

Етичні погляди Л. Фейербаха викладено у праці «Евдемонізм», в якій автор обґрунтовує прояви моральної самосвідомості через: поміркованість у ставленні до себе (обмеження з боку природних наслідків надмірних задовольень); повагу прагнення до щастя інших (обмеження з боку суспільних наслідків неправильної поведінки).

Неофрейдистська теорія відчуження Е. Фромма зосереджена на «негативній свободі» людини, «вільній від усього», що унеможливує її спілкування і контакти з іншими, робить самотньою. Подолати почуття самотності можливо лише за умови відмови від свободи; із цією метою учений пропонує стратегію «втечі від свободи», яка передбачає: відмову від авторитаризму; подолання деструктивності (почуття неповноцінності); подолання конформності (абсолютне підпорядкування соціальним нормам), прагнення «бути як усі». Водночас Е. Фромм вважав, що дитина може бути автономною, унікальною, не втрачаючи єдності з іншими людьми і суспільством, називаючи це «позитивною свободою».

Аналіз досліджень І. Мар'яненко, В. Петровського, Д. Фельдштейна, в яких значна увага приділяється розвитку і становленню моральної самосвідомості у старшому підлітковому віці, дає змогу виявити її динамічну природу. Натомість, В. Аверін, А. Гармаєв, Е. Козлов, Л. Орбан-Лембрик доводять залежність становлення моральної самосвідомості підлітків від умов виховання та моральної компетентності їхнього соціального мікросередовища.

У психології питання зв'язку між моральним зростанням підлітків і рівнем розвитку їхньої моральної самосвідомості висвітлювалося у працях російських й українських учених М. Боришевського, Б. Братуся, І. Кона та інших. Науковці визначають моральну самосвідомість як інтегративне особистісне утворення, що виявляється в процесі усвідомлення, оцінювання та регуляції людиною своїх дій, думок, почуттів, моральності на основі співвідношення їх із моральними вимогами і цінностями соціуму.

У своїх працях Л. Виготський розглядає природу моральної самосвідомості як певний етап розвитку свідомості, у взаємозв'язку з розвитком мовлення, довільності, зростанням самостійності, змінами у ставленнях до навколишнього світу, людей і до себе самого. Дослідження С. Рубінштейна свідчать, що у сфері самопізнання у старшому підлітковому віці домінує інтерес до себе — свого внутрішнього життя, самооцінки, порівняння себе з іншими.

Розмірковуючи над невирішеністю проблеми моральної самосвідомості, В. Столін намагається визначити співвідношення моральної свідомості і самосвідомості, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, особистості і самопізнання, процесу і його продукту. На думку вченого, одиницями самосвідомості особистості є не образи самі по собі і не самооцінка в когнітивній або емоційній формі, і навіть не образ + самооцінка. «Одиницею самосвідомості особистості є конфліктний смисл «Я», що відображає зіткнення різних життєвих стосунків суб'єкта, зіткнення його мотивів та діяльності. Це зіткнення здійснюється через вчинки, які виступають пусковим моментом формування суперечливого ставлення до себе. У свою чергу, сенс «Я» запускає подальшу роботу самосвідомості, що проходить в когнітивній та емоційній сферах. Таким чином, одиниця самосвідомості (конфліктний смисл «Я») — це не просто частина змісту самосвідомості, — це процес, внутрішній рух, внутрішня робота» [6, с. 154]. Отже, В. Столін розглядає моральну самосвідомість у контексті смислотворчого чинника зіткнення двох мотивів, що утворюють різні та суперечливі смисли одного і того ж. На виховання моральної самосвідомості мають вплив ідеали, соціальні норми, цінності, власні особистісні якості, що так чи інакше детермінують цю спрямованість особистості.

Його погляди знайшли підтримку у І. Чеснокової, яка пропонує розрізняти два рівня самосвідомості «за критерієм тих рамок, в яких відбувається співвіднесення знань про себе» [9, с. 61]. «На першому рівні таке співвіднесення відбувається в рамках порівняння «Я» іншої людини. Спочатку деякі якості сприймаються і розуміються в іншій людині, а потім воно переноситься на себе. Відповідними внутрішніми прийомами самопізнання є переважно самосприйняття і самоспостереження. На другому рівні співвіднесення знань про себе відбувається в процесі аутокомунікації, тобто в рамках «Я і Я». Людина оперує вже готовими, сформованими знаннями про себе. Як спе-

цифічний внутрішній прийом, самопізнання визначаються самоаналіз і самоосмислення. На цьому рівні людина співвідносить свою поведінку з тією мотивацією, яку вона реалізує. Оцінюються і самі мотиви з погляду суспільних і внутрішніх вимог. На думку психолога, моральна самосвідомість набуває вищого розвитку за умов формування життєвих планів, життєвої філософії, суспільної цінності, почуття власної гідності.

У результаті дослідження І. Бех дійшов висновку, що основою моральної самосвідомості виступає моральна рефлексія, яка інтенсивно розвивається у підлітковому віці. Моральна рефлексія — це здатність особистості осмислювати свої спонуки, наслідки власних дій та вчинків для себе самої та інших людей, здатність до узгодження цілей власної поведінки із засобами їх досягнення. Саме з нею корелюють ті якісні зміни в моральному зростанні особистості, які виникають у перехідний період. З огляду на це «особистісна самосвідомість не зводиться лише до самопізнання, адже воно є одним із компонентів структури особистісної рефлексії. Проте на його основі неможливі процес самостворення особистості, формування цілісної внутрішньої картини духовної самодіяльності, спрямованої на її гармонійне соціальне функціонування, духовно-ціннісний розвиток і саморозвиток» [2, с. 47].

Вітчизняна дослідниця І. Булах створила концепцію становлення моральної самосвідомості, визначила генезу, закономірності та механізми її росту у підлітків, розкрила зміст і структуру моральної освіти і довела, що зростання моральної самосвідомості особистості підліткового віку залежить від становлення її структурних компонентів: когнітивного (моральні знання, переконання, моральна рефлексія), емоційно-ціннісного (моральні почуття і цінності) і поведінкового (самоконтроль і моральні дії). Учена зробила великий внесок у вивчення проблеми моральної самосвідомості дітей підліткового віку. Нею відзначено, що «моральна рефлексія — це осмислення та переосмислення особистістю взаємодії (діяльності, взаємин, спілкування) з точки зору належного й ціннісного, яка підносить її на новий рівень досягнення соціального простору» [4, с. 170].

Інтерес для нашого дослідження становить праця Ю. Алексєєвої «Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування». Дослідниця зазначає, що моральна самосвідомість підлітків — це складно організована психологічна система, що містить інтеріоризовані

нею в процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, що дозволяють співвідносити вчинки і спонукання особистості із засвоєними нею моральними імперативами, ціннісними ставленнями до себе й інших людей. Моральна самосвідомість особистості активізує практично всі види її психологічної діяльності, впливає на мотивацію, самооцінку, рівень домагань, вибір мети і засіб їх досягнення [1, с. 19]. Застосовуючи когнітивно-біхевіоральний підхід та на основі моральної рефлексії й емпатії, учена розробила модель індивідуального консультування. Зазначена модель передбачає три етапи: діагностичний, планування, проведення психокорекційної роботи, що дають змогу сформувати у дітей механізми психологічного захисту при інтрапсихічних конфліктах.

На думку І. Бонк, сучасні субкультурні чинники конфліктного розвитку моральної самосвідомості підлітків часто стають причиною їхньої девіантної поведінки та дезадаптації. У зв'язку з цим назріла потреба у превентивних заходах психологічної допомоги, підтримки, профілактики девіантної поведінки дезадаптованих підлітків. Психолог звертає увагу на те, що особливості моральної самосвідомості у гуманістичному становленні особистості відображають психологічні й культурно-історичні умови її розвитку в онтогенезі. Вони також характеризують доволі суперечливий процес усвідомлення себе індивідуальністю і загальною (генералізовану) фіксовану установку «бути кращим», потребу у спілкуванні, пізнанні (і самопізнанні), самовихованні. Виходячи з цього, І. Бонк визначає моральну самосвідомість як «головне новоутворення в підлітковому віці, як розумову активність, процес і результат усвідомлення себе...» [3, с. 58]. Дослідник доводить, що шляхами дослідження моральної самосвідомості є ретельне вивчення змістовних компонентів моральної самосвідомості; цілей, цінностей, мотивів, потреб, переконань, фіксованих установок, взаємин, прийнятих і схвалюваних підлітками соціальних норм поведінки в умовах навчально-виховного процесу, у спілкуванні і поведінці.

Така логіка вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов, внутрішніх і зовнішніх чинників дає змогу виявити особливості моральної самосвідомості у підлітків, зрозуміти передумови та умови моральної оцінки себе та інших, мотиваційних стимулів і відповісти на питання про те, на основі чого підлітки приймають рішення «бути, а не здаватися моральним».

Російська вчена Н. Церковнікова звертає увагу на те, що моральна самосвідомість підлітків визначається складним, неоднозначним взаємозв'язком із різними варіантами адаптації до середовища, своєрідним залежно від гендерної специфіки. У своїй праці учена взяла за основу педагогічний підхід й орієнтується на ситуаційний фактор дезадаптації до середовища у трьох сферах міжособистісних відносин (сім'ї, колективі, середовищі неформального спілкування) [8].

А. Зим'янський зазначає, що основними формами морального зростання підлітка є виникнення складних моральних почуттів: сорому і провини, честі й гідності, совісті і відповідальності. Саме вони заповнюють феноменальне поле моральної самосвідомості старших підлітків, їхній смисловий рівень — це ціннісне самоставлення, яке виступає у нерозривній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до іншого. Важливим компонентом моральної самосвідомості підлітка стає моральна самооцінка, саме в цьому віці особистість починає дивитись на себе й утверджувати власне «Я» з позиції ціннісних стандартів [5, с. 131].

У педагогіці феномен моральної самосвідомості розглядали Є. Бондаревська, В. Гурін, М. Красовицький, О. Сухомлинська, І. Харламов, які відмічали значущість зазначеної проблеми у розвитку і становленні зростаючої особистості.

У дослідженнях В. Донія, Г. Несен, І. Єрмакова самосвідомість визначається, насамперед, як процес, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе. «Самосвідомість характеризується своїм продуктом — «Я» і є формою переживання людиною своєї особистості як цілісності. «Я» є водночас об'єктом самосвідомості, причому взятому в максимально узагальненому контексті, в аспекті кардинальних життєвих ситуацій і задач» [10, с. 102]. На думку вчених, ставлення людини до себе формує самосвідомість особистості. Система ставлень закріплюється в індивідуально-психологічних властивостях особистості, які визначають її моральну сферу. Ставлення завжди мають певну стійкість і забарвлення, які виявляються у вигляді психічних станів. Людину як особистість характеризує система ставлень, яка часто обумовлюється життям у суспільстві, суб'єктом якого вона є.

Одним з особливо важливих моментів у розвитку старших підлітків є значно інтенсивніший, ніж на попередніх вікових етапах, розвиток їхньої моральної самосвідомості. Саме в цьому віці дитина починає усвідомлювати себе як особистість з

певними рисами. Моральна самосвідомість набуває якісно нового рівня, стає своєрідним ядром особистості, вважається основним психічним новоутворенням підліткового віку, акумулюючи основні зміни в розвитку. Старший підлітковий вік — один із найважливіших, переломних етапів розвитку моральної самосвідомості особистості, початок формування цілісного «Я», поглиблення і розширення рефлексії, усвідомлення своїх мотивів, складання моральної самооцінки. Моральна самосвідомість дає змогу підлітку пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і відповідно ставитися до себе.

Отже, *моральна самосвідомість* — це усвідомлення особистістю себе, своїх моральних якостей, потенційних можливостей, поведінки, дій, вчинків, їхніх мотивів і наслідків, ставлення до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності і її значення для себе та суспільства.

Функціями моральної самосвідомості є: самопізнання, самоприйняття, самохвалення, моральна самооцінка; моральна оцінка іншого (молодших, ровесників, старших, групи, соціуму, цивілізації); моральна рефлексія (здатність індивіда осмислювати свої якості, спонуки, наслідки власних дій та вчинків для себе самого та інших людей; спроможність до узгодження цілей власної поведінки із засобами їх досягнення); моральний самоконтроль і корекція поведінки; моральне самовдосконалення (опанування нових цінностей, розвиток здатності до вільного і відповідального вибору, досягнення свободи, поширення власного морального досвіду ціннісного ставлення до себе та інших).

Водночас проблему виховання моральної самосвідомості у старших підлітків у позакласній роботі на сьогодні поглиблює ряд суперечностей: між вимогами суспільства виховувати моральну самосвідомість на основі гуманістичної етики, свободи, гідності, справедливості, самодостатності та домінуванням у педагогічній практиці авторитарної педагогіки; між потребою вчителів у сучасних методиках та їх відсутністю; між потребою виховувати моральну самосвідомість у позакласній роботі та невикористанням потенціалу такої роботи.

Актуальність окресленої проблеми, недостатність її дослідження педагогічною наукою та нагальна потреба шкільної практики зумовлюють розроблення сучасних змісту, форм і методів виховання моральної самосвідомості старших підлітків, використання напрацювань педагогів і психологів у цій сфері.

Література

1. Алексеева Ю.А. Становление морального самосознания подростков в процессе психологического консультирования : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 — Педагогическая и возрастная психология / Ю.А. Алексеева. — К., 2006. — 20 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с. — (Серія «Альма-матер»).
3. Бонк И.Г. Особенности нравственного самосознания у подростков : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 — Педагогическая психология / Ирина Георгиевна Бонк. — Иркутск, 2006. — 206 с.
4. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка / І. С. Булах. — К., 2003. — 340 с.
5. Зимьянский А. Р. Генезис форм прояву моральної самосвідомості підлітка / А. Р. Зимьянский // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т. XI, част. 5. : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. — К., 2009. — С. 129-135.
6. Столин В.В. Самосознание личности. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 284 с
7. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. — М.: Республика, 1992. — 430 с. — (Серия «Мыслители XX века»).
8. Церковникова Н.Г. Психологические особенности нравственного самосознания подростка в процессе средовой адаптации : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 — Педагогическая психология / Н.Г. Церковникова. — Екатеринбург, 2004. — 21 с.
9. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / Ирина Чеснокова. — М.: Наука, 1997. — 143 с.
10. Школа життєтворчості особистості : наук.-метод. збірник / ред. кол. : В.М. Доній, Г.М. Несен, І.Г. Єрмаков та ін. — К.: ІСДО, 1995. — 480 с.

В статтє раскрывається воститание нравственного самосознания старших подростков как научная проблема. Проанализированы философские, психологические и педагогические источники, где освещается данный вопрос, что позволило охарактеризовать моральное самосознание как феномен и новообразование в контексте содержательно-смысловой сущности ценностного «Я» личности, рефлексии, самопознания, самооценки и самоотношения. Указано, что старший подростковый возраст является сенситивным к воспитанию нравственного самосознания. Определены основные функции нравственного самосознания и главные противоречия, которые необходимо решить для оптимизации воспитания нравственного самосознания у старших подростков.

Ключевые слова: самоотношение, моральное самосознание, старшие подростки, рефлексия, самопознание, самооценка.

Shkilna I. M.

Education of Moral Self-Consciousness of Older Adolescents as a Scientific Problem

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine).

The article deals with education of moral self-consciousness of older adolescents as a scientific problem. The analysis of the philosophical, psychological and pedagogical sources where this problem was highlighted, allowed characterizing the moral self-consciousness as a phenomenon and a new formation in the context of content-semantic nature of valuable «I» of personality, reflection, self-knowledge, self-esteem and self-attitude. Older adolescents' age is defined as sensitive to the moral education of self-consciousness. In addition, the main functions of moral self-consciousness are determined, as well as major contradictions that need to be settled for optimization of education of older adolescents' moral self-consciousness. The paper deals with the essence of moral self-consciousness of personality as the awareness of oneself, one's own moral values, attitudes, skills, potential, actions, their motives and effects, adjusting own behavior and moral self-improvement.

Keywords: *self-attitude, moral self-consciousness, older adolescents, reflection, self-knowledge, self-esteem.*

References

1. Aleksieieva, Ju. A. (2006). Stanovlenie moralnogo samosoznaniia podrostkov v protsesse psikhologicheskogo konsultirovaniia [The formation of moral self-consciousness of adplescents in the process of psychological consulting]. (Dissertation abstract, Kyiv).
2. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademyvdav.
3. Bonk, I. G. (2006). Osobennosti nravstvennogo samosoznaniia u podrostkov [Peculiarities of teenagers' moral self-consciousness]. (Candidate dissertation, Irkutsk).
4. Bulakh, I. S. (2003). Psikhohiia osobystisnoho zrostantia pidlitka [Psychology of teenagers' personal development].
5. Zymianskyi, A. R. (2009). Henezys form proiavu moralnoi samosvidomosti pidlitka [The genesis of manifestation forms of teenagers' moral self-consciousness]. In S. D. Maxymenko (Ed.), Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Vol. XI, part 5 (pp. 129-135). Kyiv.
6. Stolin, V. V. (1983). Samosoznaniie lichnosti [Self-consciousness of personality]. Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta.
7. Fromm, E. (1992). Dusha cheloveka [The soul of human being]. Moscow: Respublika.
8. Tserkovnikova, N. H. (2004). Psikhologicheskiie osobennosti nravstvennogo samosoznaniia podrostka v protsesse sredovoi adaptatsyi [Psychological peculiarities of teenagers' moral self-consciousness in the process of environmental adaptation]. (Dissertation abstract, Yekaterinburg).
9. Chesnokova, I. I. (1997). Problemy samosoznaniia v psikhologii [Problems of self-consciousness in psychology]. Moscow: Nauka.
10. Donii, V. M., Nesen, H. M., Jermakov, I. H. and others (Eds.). (1995). Shkola zhyttetvorchosti osobystosti [The school of creative life of personality]. Kyiv: ISDO.